

ŠIUOLAIKINĖS DEMOKRATINĖS VALSTYBĖS SOCIALINĖ PASKIRTIS

Doktorantas Ernestas Spruogis

Lietuvos teisės universitetas, Teisės fakultetas, Teisės filosofijos katedra
Ateities g. 20, 2057 Vilnius
Telefonas 71 46 97
Elektroninis paštas E.Spruogis@lrkt.lt

Pateikta 2001 m. spalio 30 d.

Parengta spausdinti 2002 m. gegužės 9 d.

*Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros vedėjas
prof. habil. dr. Alfonsas Vaišvila ir Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėjas, Vilniaus universiteto
Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doc. dr. Stasys Stačiokas*

S a n t r a u k a

Straipsnyje analizuojama šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis. Pabrėžiama, kad klasikinis liberalizmas teisei Vakarų bendrijos kultūrai „suteikė“ ne tik negatyvias žmogaus teises ir laisves (kaip vertybinį teisės pagrindą), bet ir teisinės valstybės supratimą; klasikinės liberalios valstybės paskirtis – užtikrinti negatyvią žmogaus laisvę ir negatyvias jo teises įsikišant tik tuo atveju, kai vienas asmuo pažeidžia kito asmens individualios laisvės sritį („naktinio sargo“ funkcija).

Dėstoma mintis, kad šiais laikais individas turi turėti ne tik formalias, bet ir realias teises; kitaip tariant, turi būti išlaikytas visuotinai pripažintas teisinio tikrumo principas. Vadinasi, fundamentines juridines žmogaus teises sudaro ne tik negatyvios (pilietinės bei politinės) teisės, bet ir pozityvios (ekonominės ir socialinės) teisės, t. y. koegzistuojanti jų visų sistema. Šiuolaikinė valstybė, kurios paskirtis – užtikrinti žmogaus teisių realybę (ypač per socialinių ir ekonominių žmogaus teisių įgyvendinimą), neturi ir negali paneigti negatyviųjų žmogaus teisių, t. y. turi išlikti teisinė valstybė ir tuo aspektu, kuriuo ji saugo klasikinio liberalizmo suformuotas vertybes. Kitaip tariant, šiuolaikinės demokratinės valstybės paskirtis įgyvendinama ne tik socialinėmis funkcijomis, bet ir senosiomis „naktinio sargo“ funkcijomis.

I. Įvadas

Valstybės kišimosi į žmonių gyvenimą mastas seniai kelia ginčus dėl valstybės valdžios tikslų, dėl to, ką valstybė privalo daryti, o ko – ne. Šioje diskusijoje akivaizdūs du kraštutiniai požiūriai: 1) klasikinės liberalios minties suformuotų vizijų valstybė, kuri minimaliai kišasi į spontaniškus visuomenės procesus, rinkos jėgų santykius, laisvą idėjų konkurenciją bei 2) despotiškų ir totalitarinių valstybių koncepcijos: tokios valstybės turi kontroliuoti visas visuomenės socialinio gyvenimo sritis, suvalstybintą ūkį plėtoti pagal centro planą, gėrybes skirstyti savo nuožiūra, riboti kultūros raidą cenzūra ir valstybės meno bei mokslo rėmimo monopolį, uždrausti politinę opoziciją, galinčią reikštis per partijas ir sąjungas, net kontroliuoti privataus, šeimos, intymaus gyvenimo sritį [1, p. 65–67]. Būtina pabrėžti, kad dauguma šiuolaikinių Vakarų valstybių yra orientuotos į liberalios demokratijos vertybes, todėl šiame straipsnyje remiantis mokslinės literatūros analizės bei juridiniu praktiniu metodais bus nagrinėjama šiuolaikinės¹ liberaliosios demokratinės valstybės socialinė paskirtis (lyginant ją

¹ Aiškinant termino „šiuolaikinis“ prasmę galima būtų remtis H. J. Hermano tyrimais. Jo manymu, žodis

su klasikinės liberaliosios valstybės paskirtimi), jos esmė paliekant nuošalyje nedemokratinų valstybių funkcijų problemišumą.

Tradiciškai liberalai siekia *laisvės nuo* valstybės (vadinamasis *laissez faire* principas) – reikalauja, kad tam tikros individo laisvės arba teisės būtų saugios, kad ir kokie būtų valstybės ar daugumos sprendimai [3, p. 13–18]. Kalbant paprasčiau, liberalioji demokratija yra tokia atstovaujamosios, daugumos principu grindžiamos valdžios sistema, kurioje kai kurios teisės ginamos nuo valstybės kišimosi ir negali būti ribojamos net daugumos sprendimu. Todėl liberalioji demokratija ir bet kuri mažoritarinės tvarkos sistema nėra tapačios. Demokratija iš principo gali funkcionuoti neliberaliai, jeigu mažumos teisės neigiamos ne todėl, kad jos žeidžia kitų laisvę, o todėl, kad vyrauja daugumos „tironija“. Vadinasi, liberalioji demokratija – tai kompromisinė demokratija tarp visų individų ir socialinių grupių; maža to, – tai demokratija, kuri įgyvendinama laikantis tautos „pagimdytų“ teisės principų (ir pirmiausia tų, kurie yra įtvirtinti valstybių konstitucijose). Kita vertus, ypač svarbu atkreipti dėmesį ir į tai, kad pati teisė, kaip objektyviai egzistuojantis visuomeninis reiškinys, yra kuriama arba formuojama visuomenėje, t. y. daugumos įtakos (neigiama prasme) veiksnys net ir teisės – unikalios kiekvieno individo laisvės ir kitų asmeninių žmogaus interesų garanto – kūrimo ir kūrimosi procese yra neišvengiamas. Juk teisės kūrimas arba kūrimasis iš esmės priklauso nuo tam tikros visuomenės sąmonės, pasaulėžiūros bei kultūros. Todėl konstitucijos, kaip tautų aktai, įtvirtina ne tik tų tautų teisę, bet, J. Žilio teigimu, ir atskleidžia žmonių bendrųjų būdingus bruožus, jų gyvenimo tradicijas, įsigaliojusią pasaulėžiūrą [4, p. 11–20]. Kitaip tariant, teisė yra vienas tam tikros visuomenės sąmonės ir kultūros atspindžių.

Liberaliųjų demokratinų valstybių paskirtis siejama su pačia liberalizmo pasaulėžiūra. Klasikinis liberalizmas, akcentuojantis faktiškai vienintelę valstybės funkciją – užtikrinti visuomenės ir kiekvieno individo atskirai apsaugą nuo agresyvių neteisėtų kėsinių, t. y., liberaliųjų klasikų nuomone, valstybė tik tam ir reikalinga, kad užtikrintų negatyviają asmens laisvę ir negatyviausias jo teises¹, įsikišdama tik tada, kai vienas asmuo pažeidžia kito asmens individualios laisvės sritį (valstybė vadinama neužmirštamą F. Lassalle'o „naktinio sargo“ terminu), neperžengė metodologinio individualizmo ribų. Pastaruoju metu bandoma pagrįsti mintį, kad liberalizmas pereina prie platesnės, metodologinio individualizmo ribas peržengiančios socialinės filosofijos, t. y. akcentuoja kolektyvinių gėrybių, bendruomenės ir politinės kultūros reikšmę [6, p. 3–25]. Be abejonės, liberalioji mintis vis tiek pabrėžia pagrindines, tradicines, vertybes – individualiąją laisvę, žmogaus teises, formaliąją lygybę, moralinį pliuralizmą, todėl stengiasi jas ne atmesti arba, tiksliau sakant, „pamiršti“, o suderinti su kolektyvinėmis vertybėmis. Kitaip tariant, ji siekia suderinti individų interesus su kolektyviniais visos visuomenės interesais. Pažymėtina, kad skiriami trys esminiai filosofiniai požiūriai į individualiųjų ir kolektyvinių interesų sąveiką: 1) Aristotelio išsakyta mintis, jog negali būti jokio konflikto tarp asmens ir visuomenės interesų, nes jie iš esmės sutampa; 2) modernusis utilitarinis požiūris pabrėžia minėtų interesų konflikto neišvengiamumą: asmeninė individo laimė gali būti aukojama, kad kuo laimingesni būtų visuomenės nariai; 3) liberalioji mintis siekia išvengti utilitarinio požiūrio: ji saugo žmogaus teises, todėl aiškiai teikia pirmumą privačiai, o ne viešai laimei. Tai, kad asmens ir visuomenės interesai nėra tapatūs, rodo tiek realybė, tiek šiuolaikinės teorinės studijos [7, p. 78–98].² Asmuo yra visuomenės narys, jos sudėtinė dalis: toks požiūris yra supriešinamas su požiūriu į asmenį, kaip individualų atomą, turintį asmenines teises ir laisves bei savo konkrečius interesus, kurie skiriasi nuo viešųjų interesų [9, p. 102–129]. Utilitarinis požiūris, teigiantis, kad asmeninė individo laimė gali būti aukojama bendram tikslui, yra priešingas humanistiniam liberaliam požiūriui, padariusiam milžinišką įtaką Vakarų civilizacijai: kitaip tariant, dabartinė Vakarų visuomenės sąmonė ir kultūra, laikanti žmogaus teises bene viena didžiausių žmonių vertybių, negali pateisinti

„modernus“ turi būti skiriamas nuo žodžio „šiuolaikinis“: žodis „modernus“ apima laikotarpį iki dviejų pasaulinių karų, o žodis „šiuolaikinis“ – laikotarpį po 1945 m. [2, p. 18–19].

¹ Negatyvumas šiame tekste reiškia ne neigimą, o kitų asmenų pasyvų elgesį asmeniui įgyvendinant savo teises ir laisves. Plačiau žr.: [5, p. 37–46].

² Reikia pripažinti, kad egzistuoja ir kitokios nuomonės [8, p. 95]. Vis dėlto manytina, kad interesų *sutapimas* ir *suderinamumas* negali būti vartojami kaip identiški terminai. Teisės paskirtis – užtikrinti socialinį kompromisą, tačiau net solidarioje visuomenėje būtina akcentuoti individų interesų svarbą atskiriant juos nuo visos visuomenės interesų arba poreikių (žr.: 1992 10 25 priimtos Lietuvos Respublikos Konstitucijos 23 straipsnio nuostatas).

drakoniškų priemonių dėl bendro dorą tikslo. Todėl liberalizmas, gimdantis šiuolaikinės ne-
gatyviąsias žmogaus teises ir laisves, kad ir kaip plačiai pastaruoju metu kritikuojamas, lieka
visas Vakarų civilizacijos vertybes (be abejonės, ir teisine) vienijančia mintimi. Tiesa, libera-
lizmo virsmas iš klasikinio į šiuolaikinį, akcentuojantį tradicijos, bendruomenės, kolektyvinių
gėrybių ir nusistovėjusios politinės kultūros reikšmę, yra milžiniškas, todėl matyti jo suartė-
jimo su konservatyvizmu tendencija [6, p. 3–25]. Šiame straipsnyje bus vadovujamasi prin-
cipine metodologija, kad fundamentalios žmogaus teisės, kurios yra universali (bent Vakarų
kultūros šiuolaikinių valstybių atžvilgiu) vertybė, negali būti pažeidžiamos dėl valstybės ir jos
autoritetingų institucijų *viešojo intereso*, o jeigu tokia žala neišvengiama (o tai praktikoje būna
neretai) – ji turi būti tokia, kad nepaneigtų pačių žmogaus teisių. Kitaip tariant, socialinė
valstybės paskirtis turi būti nukreipta žmogaus teisių realybei garantuoti.

II. Klasikinės liberaliosios valstybės esmė ir pagrindinė paskirtis

Klasikinis liberalizmas teisinei Vakarų bendrijos kultūrai „suteikė“ ne tik negatyviąsias
žmogaus teises ir laisves, bet ir teisinės valstybės (angl. *the state submitted to the rule of
Law*, pranc. *état de droit*, isp. *estado de derecho*, ital. *stato di diritto*) supratimą. Pagal šią
konceptiją ne tik valstybė ir jos institucijos yra įkurtos teisės pagrindu, bet jų galia taip pat yra
suvaržyta teisės. Kitaip tariant, teisinė valstybė yra ribotų galių ir paklūstanti teisės reika-
lavimams valstybė. Teisinė valstybė yra supriešinama bet kurios formos totalitarinei valstybei
– valstybei, kuri naudojasi neribota jėga. Teisinės valstybės (arba klasikinės liberaliosios
valstybės) esmę atskleidžia keturi pagrindiniai principai, atspindintys per šiuolaikinio teisės
mokslo laimėjimus: 1) valstybės paklusimo teisei principas; 2) valdžių atskyrimo arba padali-
jimo principas; 3) fundamentalios žmogaus teisės ir laisvės; 4) teisminė kontrolė.

II.1. Valstybės paklusimo teisei principas

Pirmasis teisinės valstybės principas – valstybės paklusimo teisei, arba teisės viešpa-
tavimo, principas. Jis reiškia, kad visa valstybės viešųjų institucijų ir jos pareigūnų veikla turi
atitikti teisės reikalavimus. Maža to – visa valdžia turi išplaukti iš teisės bei veikti pagal teisės
reikalavimus.

Nagrinėjant valstybės paklusimo teisei principą teisės teorijoje kyla nuo nieko nepri-
klausomos arba aukščiausios valdžios, t. y. suvereniteto (pranc. *souveraineté* – aukščiausioji
valdžia) klausimas. Šis klausimas gvildenamas ypač dažnai. Pasak M. C. McIlwaino, „suve-
renas – tai aukščiausioji institucija, kuri gali teisėtai kurti taisykles pati išlikdama laisva nuo
teisės ribojimų“ [10, p. 21–42]. Tačiau norėusi pabrėžti, kad suvereno kategorija visų pirma
turi būti vartojama kalbant apie valdžios – valdymo ir pavaldumo – santykius tarp subjektų.
Kaip teisingai yra pabrėžęs S. Stačiokas, suverenitetas reiškia galimybę priimti valdymo
(būtent valdymo!) sprendimus [11, p. 99–103]. Kitaip tariant, valdymo ir pavaldumo santykiai
turi būti nagrinėjami kalbant apie subjektų tarpusavio santykius, tačiau ne apie kokio nors
subjekto – individo, visuomenės ar valstybės – pavaldumą teisei (kuri subjektu negali būti
laikoma). Todėl lingvistiškai ir logiškai tikslesni terminai yra „paklusimas teisei“, „teisės vieš-
patavimas“, bet jokių būdu ne „pavaldumas teisei“.

Funkcinio suvereniteto požiūriu legislatyvinė aukščiausioji valdžia, arba suverenitetas,
priklauso visuomenei (klasikinio liberalizmo, akcentuojančio individo reikšmę, terminija –
žmonėms), o valstybės institucijų veikla turi būti ribojama jau išleistais visuomeniniais teisės
aktais. Kitaip tariant, reikia skirti steigiamąją valdžią ir įsteigtąją valdžią. Kaip Th. Paine'as tei-
singai nurodo savo garsiajame veikalė „Žmogaus teisės“, konstitucija nėra vyriausybės (arba
platesne reikšme – valstybės¹) aktas, ji yra žmonių, steigiančių vyriausybę, aktas; vyriausybė
be konstitucijos yra jėga be teisės [12, p. 141–162]. Šiuo požiūriu Vokietijos teisininkai
pabrėžia labai svarbų skirtumą tarp suvereno, kaip visuomenės, viena vertus, ir, kita vertus,
suverenios institucijos (vok. *Träger der Staatsgewalt* arba *Staatsorgani*) [10, p.21–42].
Suverenis – visuomenė (žmonės), kaip steigiamoji pirminė valdžia, neturi jokių įstatyminių

¹ Įterpta autoriaus.

arba tikslingai sukurtos (sukonstruotos) teisės apribojimų, tuo tarpu suvereni valstybės institucija turi jau sukurtos teisės, įtvirtintos konstitucijose arba kituose steigiamuosiuose aktuose, nustatytus ribojimus.

Nors visuomenės suverenitetas įstatymų arba kitokių tikslingų įsakymų leidimo proceso požiūriu, kaip minėta, nėra ribotas ir varžomas jokios tikslingai sukurtos teisės, tačiau apskritai teisė egzistuoja ir iki jos išorinės išraiškos (pvz., steigiamuosiuose įtvirtinimo aktuose). Ji pasireiškia visuomenės sąmonėje (arba F. A. von Hayek'o siūlomas terminas „vyraujanti nuomonė“ [13, p. 136–138]) bei kultūroje ir iki išorinės jos išraiškos, t. y. egzistuoja iki jos išorinio objektyvizavimo [14, p. 60–71]. Teisę kuria visuomenė ir pripažįsta kiekvienas individas atskirai visuomenine tylią hipotetine sutartimi, kuri vėliau įforminama išoriškai (ir pirmiausia konstitucijose bei kituose steigiamuosiuose aktuose). Vadinasi, jau legislatyvinis steigiamasis visuomenės procesas yra ribojamas visuomeninėje sąmonėje ir kultūroje susiformavusios teisės vertybėmis arba, R. Dworkino žodžiais, fundamentalūs teisės principai pasireiškia kaip teisės materija, kuri politinių sprendimų (kurie gali būti ir legislatyvinio, ir administracinio, ir net teismo pobūdžio), metu tampa išorine teisės forma [15, p. 87–113], t. y. objektyvizuojasi išoriškai. Pasak H. L. A. Harto, tos pirmosios prievolės nustatančios normos (R. Dworkino žodžiais – teisės materija) yra akceptuojamos, o ne sukurtos tikslingai, visuomenės (ir kiekvieno individo atskirai). Vėliau taikant antrines normas, skirtas tik oficialiems valstybės pareigūnams ir tarnautojams, įgyja oficialų pobūdį [16, p. 188–219].

Taigi teisės principai yra tokie, kokius juos sukuria visuomenės sąmonė ir kultūra. Jie egzistuoja be jokio autoritetingo teisės kūrėjo įsikišimo. Vadinasi, teisė yra daugiau negu valdingas įstatymas: vokiečių teisė *Recht* prieš įstatymą *Gesetz*, prancūzų *Droit* prieš *Loi*, rusų *Pravo* prieš *Zakon*, ispanų *Der echo* prieš *Ley* ir t. t. [17, p. 11–14]. Tačiau pažymėtina, kad valstybės paklusimo teisei principas paprasčiausiai ir aiškiausiai gali būti įgyvendinamas, kai valstybės autoritetingos institucijos paklūsta steigiamiesiems visuomenės aktams bei pozityvios valstybės institucijų leidžiamos teisės normos neprieštarauja aukščiausiai pozityviajai teisei – konstitucijai (bei kitiems steigiamiesiems visuomenės aktams).

II.2. Valdžių padalijimo principas kaip laisvės garantas

Vienas iš pagrindimų teisinės valstybės principų – valdžių padalijimas. Jis reiškia, kad parlamentas arba kita įstatymų leidžiamoji valdžia kuria teisės taisykles, o vykdomoji bei teisminė valdžios yra atsakingos už tų taisyklių įgyvendinimą, aiškinimą ir taikymą [10, p. 9–20]. Tokia valdžios padalijimo sistema savaime garantuoja, kad įstatymus gali leisti tik įstatymų leidėjais išrinkti asmenys. Taigi įstatymai yra tautos atstovų kūrybos rezultatas, o iš to išeina, jog vykdomosios valstybės institucijos neturi teisės leisti įstatymų, kurie ribotų visuomenės ir jos narių teises. Šiuo atžvilgiu vykdomosios valdžios galios riboti individualiąsias teises ir laisves savaime yra ribotos. Maža to, valdžių padalijimas garantuoja, kad joks asmuo, vykdamas įstatymų leidimo arba vykdymo funkcijas, negali vykdyti teismo funkcijų. Teismų ir teisėjų nepriklausomumas bei jų autonomija taip pat yra asmens teisių garantai.

Galima išskirti tris valdžių padalijimo principo aspektus. Pirmas, valdžių padalijimo principas yra skirtas užtikrinti tam tikrą asmenų laisvės erdvę. Kitaip tariant, valstybės valdžios galios yra ribojamos tuo tikslu, kad neįsiterptų į žmogaus (taip pat ir kitų asmenų) teisių sritį. Antras valdžių padalijimo principo aspektas teisinėje valstybėje yra valdžios galių paskirstymas tarp steigiamosios ir įsteigtosios valdžių. Steigiamoji valdžia priklauso suvereniai tautai, taigi steigiamieji (konstituciniai) aktai gali būti išleisti tik tautos. Vadinasi, įsteigtosios valdžios institucijos negali perimti steigiamosios valdžios funkcijų: priešingu atveju visi įsteigtosios valdžios aktai, kurie iš esmės turėtų būti išleisti steigiamosios valdžios, turėtų būti laikomi neteisėtais. Trečias, valdžių padalijimo principas teisinėje valstybėje taip pat reiškia įsteigtosios valdžios organizavimą, t. y. tam tikrų metodų ir priemonių nustatymą padalijant valdžios galias įsteigtosios valdžios institucijoms. Pastarasis valdžių padalijimo principo aspektas turi dvi esmines reikšmes: 1) klasikinis horizontalusis valdžių padalijimas, kai valdžios galios paskirstomos įstatymų leidžiamajai, vykdomajai ir teisminei valdžioms: jo paskirtis – apriboti valstybės centrinės valdžios galias; 2) vertikalusis valdžių padalijimas, kurio paskirtis – išskaidyti valdžios galias skirtingais valstybės teritoriniais lygiais.

Tačiau reiktų pabrėžti, kad valdžių padalijimo principas nėra visiškai absoliutus ir nelankstus. Tarp valstybės institucijų yra daug įvairių ryšių, todėl yra ir jų abipusė kontrolė arba, kitaip tariant, įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios turi būti atskirtos, pakankamai savarankiškos, bet kartu tarp jų turi būti pusiausvyra [18, p. 48].

II.3. Žmogaus teisės ir laisvės

Kaip minėta, aukščiausieji visuomenės steigiamieji teisės aktai yra priimami įtvirtinant juose tas teisės vertybes, kurios susiformuoja visuomenės sąmonėje ir kultūroje. Konstitucinis fundamentaliųjų teisių įtvirtinimas yra pagrindinis liberalizmo elementas ir, kaip vienas iš teisinės valstybės principų, skirtas žmogaus teisėms apsaugoti ir garantuoti [10, p. 43–53].

Pats teisės egzistavimas – tai laisvai besirutuliojanti būtis, nesvarbu, ar ji formuojasi impulsyviai, (nerašytoji teisė, paprotinė teisė, teisingumas (angl. *Equity*) ar yra objektyvuota išoriškai ir susisteminta (įstatymas) [19, p. 238–315], lemiamą visuomenės sąmonės ir kultūros. Liberalizmo pasaulėžiūra, sukūrusi žmogaus teisių sampratą, siejama su laisvės, kaip vienos iš pagrindinių žmogaus vertybių, sąvokos formulavimu. Klasikinių liberalų supratimu, negatyvioji laisvė reiškia nesikišimą bei nepriklausomybę, t. y. asmuo yra laisvas tiek, kiek jam netrukdo joks žmogus arba žmonių grupė laisvai veikti [20, p. 173–183]. Tokia laisvė apibūdinama principu *laissez faire*, t. y. laisvės nuo ko nors principu, kai privatūs asmenys gali laisvai veikti nekliudomi kitų asmenų. Tas kitų asmenų nesikišimas, netrukdytas veikti yra negatyvusis laisvės apibūdinimas. Jeigu asmeniui trukdoma daryti tai, ką jis darytų netrukdomas, tai tam tikru lygiu jis yra laikomas nelaisvu; ir jei kiti žmonės susiaurina veiklos sritį beveik arba visai iki minimumo, tai toks asmuo gali būti apibūdinamas kaip prievartaujamas arba galbūt netgi pavergtas. Kitaip tariant, yra remiamasi „neagresyvumo principu“: joks žmogus arba žmonių grupė neturi teisės griebtis agresyvios prievartos kito žmogaus atžvilgiu. Prievarta gali būti tik kaip atsakas į prievartą, tik gynybiniais tikslais ir tik prievartautojo, agresoriaus atžvilgiu. Principas yra negatyvus ta prasme, kad jo laikymasis nereikalauja iš individo jokių pozityvių veiksmų, taigi neužkrauna jam jokios papildomos naštos be tos, kurią jis jau neša kaip tikrovėje pasaulyje veikianti būtybė. Principas reikalauja nesiimti tam tikrų veiksmų – susilaikyti nuo agresijos kito atžvilgiu. Jis nereikalauja ką nors atiduoti, o tik draudžia atimti. Neagresyvumo principo numatomos negatyvios teisės implikuoja tik negatyvias pareigas: individas turi teisę reikalauti, kad kiti asmenys nesikištų į jo veiklos erdvę, o kiti tik turi susilaikyti nuo to kišimosi. Vadinasi, negatyvios teisės ir pareigos niekada nekonfliktuoja tarpusavyje. Šiuo atžvilgiu jos gali būti universalizuotos – kiekvienas gali reikalauti pripažinti negatyvias jo teises nekonfliktuodamas su tokiu pat kito individo reikalavimu. Tokiomis klasikinio liberalizmo suformuotomis negatyviosiomis teisėmis laikytinos pilietinės (teisė į gyvybę, teisė į orumą, teisė į garbę, teisė į fizinę laisvę ir asmens neliečiamybę, teisė į privatų gyvenimą, teisė į būsto neliečiamybę, laisvė pasirinkti gyvenamąją vietą, sąžinės ir religijos laisvė, minties ir žodžio laisvė) ir politinės (teisė rinkti ir būti išrinktam, lygios piliečių galimybės eiti pareigas valstybės tarnyboje, teisė į taikius susirinkimus, spaudos ir informacijos laisvės) teisės. Jų paskirtis – garantuoti negatyviają laisvę.

II.4. Teisminė kontrolė

Teisminė valdžia yra viena iš valstybės valdžių, kuriai vienintelei patikėta vykdyti teisingumą. Reiktų ypač akcentuoti ir tai, kad teisminė valdžia gina ne tik konkrečių asmenų teises ir laisves spręsdama konkrečius ginčus ir konfliktines situacijas, bet taip pat užtikrina ir visos teisinės sistemos funkcionavimą: t. y. užtikrina teisės principų, egzistuojančių iki tikslingos teisėkūros proceso, bei visos tikslingai sukurtos teisės apsaugą. Jau XVII a. Anglijoje dr. Bonhamo byloje anglų teisėjas lordas Coke'as pabrėžė, kad parlamento statutas pažeidė „bendrijos teisę ir sąmonę“. Coke'as jau tuomet apeliavo į „bendrijos teisę“, o ne tik į rašytinius teisės šaltinius. Po daugiau nei 150 metų JAV Aukščiausiojo Teismo pirmininkas J. Marshallas panašia forma pripažino, jog įstatymas prieštarauja Konstitucijai [17, p. 33–38].

Vadinasi, nors ir teigiama, kad teisė yra politikos rezultatas [21, p. 16–18], tačiau reiktų sutikti su nuomone, kad yra teisės principų, egzistuojančių virš demokratinės politikos. Poli-

tika, kaip valstybės valdymo menas, susijusi su tikslinga, kryptinga veikla, tuo tarpu teisės principai susiformuoja anksčiau negu valstybė. Būtent nepriklausomi teismai ir teisėjai yra tie garantai, kurie gali ir turi užtikrinti visuomenės sąmonėje ir kultūroje susiformavusią teisę. Taigi, liberaliųjų klasikų nuomone, pagrindinė ir faktiškai vienintelė klasikinės liberaliosios demokratinės valstybės paskirtis – užtikrinti visuomenės ir kiekvieno individo atskirai apsaugą nuo agresyvių neteisėtų kėsinių, t. y. valstybė tik tam ir reikalinga, kad užtikrintų negatyviąją asmens laisvę ir negatyviasias jo teises įsikišdama tik tuo atveju, kai vienas asmuo pažeidžia kito asmens individualios laisvės sritį. Jų nuomone, valstybė gali ir turi atlikti tik „naktinio sargo“ vaidmenį.

III. Šiuolaikinės valstybės paskirtis

Pažymėtina, kad šiuolaikinės demokratinės valstybės, kuriose susiklosčiusios teisinės (klasikinės liberaliosios) valstybės – *Rechtsstaat* (vok. teisinė valstybė, atskiriant ją nuo *Gesetzstaat* – įstatymui pavaldžios valstybės) tradicijos savo esmę išsaugojo, tačiau dėl socialinių ir ekonominių pokyčių, tokių kaip valstybės kontroliuojama ekonomika, privaloma socialinė apsauga ir pan., įgavo ir naujų bruožų [22, p. 244–247]. Be abejonės, klasikinio liberalizmo suformuotos negatyviosios pilietinės ir politinės žmogaus teisės ir laisvės, formali lygybė yra universalios vakarietiškos civilizacijos juridinės vertybės; maža to – jos yra beveik kiekvienos šiuolaikinės demokratinės valstybės konstitucijos, taip pat ir tarptautinių aktų (pvz., Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos), vertybinis pagrindas. Kitaip tariant, liberaliosios minties aušroje susiformavusios teisės ir laisvės tebelieka esminės juridinės vertybės, būtinos užtikrinti visuomeninę laisvų žmonių tvarką.

Tačiau kyla natūralus klausimas: ar tikrai tokio radikalaus neagresyvumo principo užtenka visuomeninei tvarkai palaikyti realiame gyvenime? Gal „plika“ negatyvioji arba, pasak R. Dworkino, neutralioji laisvė labiau viską supainioja negu įveda tvarką [23, p. 266–269]?

Klasikinių liberalų nuomone, visuomenė – tai autonomiškų žmonių, turinčių tam tikrą konkrečią savo laisvos veiklos erdvę, grupė. Negatyviosios pilietinės ir politinės teisės bei laisvės nekonfliktuoja tarpusavyje. Jų santykis su valstybe, kaip „naktiniu sargu“, pasireiškia dviem konkuruojančių teisių (angl. *competing rights*) grupėmis: 1) teisėmis reikalauti, kad valstybė nesikištų į laisvą asmens erdvę ir 2) teisėmis reikalauti, kad valstybė saugotų asmenį nuo neteisėto kitų asmenų kišimosi [23, p. 186–197]. Vadinasi, net „naktinis sargas“ gali imtis prevencinių pozityvių (aktyvumo prasme) saugos veiksmų motyvuodamas, kad saugo kitų asmenų laisvą erdvę (pvz., operatyviniai valstybės institucijų veiksmai, kuriais aiškiai įsiveržiama į asmens laisvos erdvės sritį). Taigi objektyviai egzistuojantis visuomeninis darinys – valstybė (net ir būdama tik „naktiniu sargu“) visada tam tikra prasme gali padaryti žalos asmeniui, tačiau „žmogaus teisė negali būti paneigta visiškai net ir dėl visuomenės poreikio arba, kitaip tariant, tai yra antiutilitarinė žmogaus teisės prasmė“ [23, p. 269–272].

Vis dėlto šiais laikais individas turi turėti ne tik formalias, „skrajojančias ore“, bet ir realias teises; kitaip tariant, turi būti išlaikytas visuotinai pripažintas teisinio tikrumo (angl. *legal certainty*) principas, ypač plačiai taikomas Europos žmogaus teisių ir teisingumo teismų praktikoje. Visos teisės yra susijusios su žmogaus asmenybe, t. y. asmuo turi būti gyvas, kad turėtų teises ir laisves, ir pan. Jeigu asmuo dėl vienokių ar kitokių *objektyvių* priežasčių, turėdamas tik formalią galimybių lygybę, negalės realiai užsitikrinti net savo pagrindinių gyvybiškai būtinų žmogiškų poreikių, tai apie jokią teisingumą negali būti nė kalbos. Todėl aišku, jog kiekvienas asmuo, būdamas visuomenės narys, turi suprasti, kad asmenims, kurie negali savimi pasirūpinti (vaikai, seneliai, neįgalieji ir kt.), yra būtina jo paties pozityvi, ypač materialinė, pagalba (per visuomenę ir valstybę). Tačiau būtina pabrėžti, kad pozityvi pagalba yra įgyvendinama per institucinį įrankį – valstybę, kuri paskirsto materialines gėrybes. Būtent tokia papildoma (šalia „naktinio sargo“ funkcijų) valstybės intervencija užtikrinant žmogaus teisių realumą, klasikinių liberalų nuomone, yra itin nepageidautina; maža to, pasak jų, ji griaua visą laisvų asmenų visuomeninę tvarką. Kitaip tariant, valstybė, remianti vienus asmenis, tarytum „apiplėšia“ kitus asmenis, nes vieniems duoda, o iš kitų (paprastai mokesčių forma) – ima.

Akivaizdu, kad žvelgiant iš klasikinio liberalizmo pozicijų į tai, kas anksčiau išdėstyta,

galima įžvelgti formaliosios lygybės ir negatyviosios laisvės pažeidimų: visuomenė per valstybę, norėdama remti vienus asmenis, apmokestina kitus ir taip pažeidžia jų fundamentinę teisę – privačios nuosavybės teisę. Tačiau reikia turėti omenyje, kad visuomenei saugant kiekvieno savo individo negatyviausias teises ir laisves jėgos įrankis yra „naktinis sargas“, kuriam išlaikyti taip pat reikia tam tikrų materialiujų išteklių. Išlaikant valstybę (tik kaip „naktinį sargą“) jau galima įžvelgti visuomenės narių solidarumą, t. y. „atsisakymą per mokesčius savo nuosavybės dalies“ [24, p. 133–146]. Vadinasi, net klasikiniai liberalai pripažįsta, jog visuomenė nėra tik „pabirų žirnių“ (t. y. autonomiškų individų) visuma; be individualiujų žmogaus vertybių – negatyviųjų teisių ir laisvių, formaliosios lygybės, idėjinio pliuralizmo – visuomenėje egzistuoja tam tikros apimties solidarumas. Vertinant ypač radikaliai (klasikinio liberalizmo pasaulėžiūros aspektu), net egzistuojant „naktiniam sargui“, taip pat galima įžvelgti neteislingumo apraiškų: juk žmonės, mokėdami proporcingius mokesčius valstybei išlaikyti, sumoka skirtingą dalį (pvz., mokestis sudaro 10 procentų pajamų. Vadinasi, 1000 piniginių vienetų uždirbantis asmuo mokės tik 100, o 10000 – jau 1000 piniginių vienetų mokestį). Todėl manytina, kad jau egzistuojant minimalias funkcijas atliekančiai valstybei visuomenės nariai ima solidarizuotis, nes valstybė, jei ji nėra susvetimėjusi visuomenės atžvilgiu ir atlieka jos labui tam tikras funkcijas, gali būti įsteigta tik visuomenės (kad ir tyliu hipotetinė) sutartimi, kuri yra solidarumo pamatas.

Jau minėta, kad žmogaus teisės turi būti ne tik formalios, bet ir realios. Žmogus gali jaustis žmogumi tik tuomet, kai užtikrinamas žmogiškasis jo orumas, gyvybė, o ne tik negatyvios formalios jo teisės ir laisvės. Užtikrinančiomis žmogaus pakankamą gyvenimą vertybėmis gali būti laikomas negatyviųjų teisių ir laisvių (pilietinių ir politinių teisių ir laisvių) bei pozityviųjų teisių ir laisvių (socialinių ir ekonominių teisių) visetas, sudarantis fundamentinių žmogaus teisių sistemą.

Tiesą sakant, negatyviosios teisės skiriasi nuo pozityviųjų teisių ir laisvių. Be abejonės, įgyvendinant ekonomines ir socialines teises būtina aktyvi valstybės pagalba, jos paskata arba pozityvus elgesys (angl. *affirmative action*) [25, p. 14–30]. Ekonominės ir socialinės teisės, priešingai nei negatyviosios teisės ir laisvės, yra daugiau *socialinio* pobūdžio negu *individualaus*. Pozityvioms teisėms užtikrinti reikalingas nuolatinis valstybės įsikišimas. Socialinės teisės šiuo požiūriu gali būti laikomos programinėmis. Bet tai ir visi skirtumai. Kaip minėta, vertybinis teisės lygmuo susiformuoja visuomenės sąmonėje ir kultūroje, o formaliai išreiškiamas vėliau. Vadinasi, socialinės ir ekonominės teisės, kaip ir negatyvios, nėra sukurtos valstybės (egzistuoja iki valstybės jėgos), jos tik užtikrinamos valstybės aparato prievartine jėga. Juk be valstybės užtikrinimo, tiek negatyvios, tiek pozityvios žmogaus teisės yra moralinio pobūdžio – teisinę galią (jėgą) jos įgyja kartu su valstybės užtikrinimu. Tačiau konceptualiai žmogaus teisės yra teisinio pobūdžio jau iki valstybės atsiradimo ir jos įsikišimo, nors empiriškai teisė ir moralė gali sutapti [15, p. 96–98]. Kitaip tariant, pilietinių, politinių, socialinių ir ekonominių žmogaus teisių visetas, kaip teisės materija, susiformuoja iki valstybės užtikrinimo (be abejonės, viseto dalys gali susiformuoti ne vienu metu), todėl minėtų teisių šaltinis nėra valstybė.

Pažymėtina tai, kad valstybė, paklūstanti teisei, kurios turinį sudaro ne tik negatyvios, bet ir pozityvios teisės, bei vykdanči ne tik „naktinio sargo“ funkcijas, bet ir garantuojanti žmogui teisių realybę, vadinama socialine valstybe (angl. *social state*)¹ Kitaip tariant, tai teisinė valstybė, įgavusi kitą kokybinį atspalvį. Gerovės valstybė yra įstatymų leidybos padarinys. Pirmieji žingsniai kuriant tokią valstybę buvo žengti socialinės politikos, darbo teisės, sveikatos ir socialinės apsaugos srityje; tačiau valstybės intervencija pamažu veržėsi ir į ekonomikos sritį – buvo leidžiami antimonopolio, konkurencijos įstatymai; galiausiai buvo pasiekta dabartinė padėtis, kai yra išplėstas viešasis sektorius, kuris kontroliuoja ekonomiką, prisiima atsakomybę už žmonių įdarbinimą, teikia subsidijas ne pelno veiklai – menams ir pan. [25, p. 11]. Nors socialinė valstybė yra įstatymų leidybos padarinys, tačiau bet kokia

¹ Teisinėje literatūroje kartu su terminu *social state* vartojamas terminas *welfare state* (gerovės valstybė). Socialinė valstybė yra formalusis teisės principas, o gerovės valstybė – faktinė valstybės padėtis. Kadangi straipsnyje buvo pabrėžiama, jog žmogaus teisės yra ne tik formalios, bet ir realios, čia reikia suprasti, kad kalbama apie tą patį reiškinį (valstybę, besirūpinančią žmogaus socialinėmis teisėmis) tik tam tikru aspektu.

valstybė (net ir radikaliausiai klasikinė liberalioji) yra tikslinis kūrinys, nes valdžia gali būti tik tikslinga (kitas klausimas, koks jos šaltinis – ar ji įsteigta, ar užgrobeta). Juk atsiradus valdžiai visada susiklosto valdymo ir pavaldumo santykiai: laisvų žmonių visuomenėje jie savaime arba prievartos būdu (irgi tikslinga veikla) atsirasti negali, tuo tarpu teisės materija arba principai gali susiformuoti ir be tikslingos visuomenės veiklos.

Be abejo, socialinė valstybė turi daug trūkumų [26, p. 55–61]. Tačiau, kaip dažnai akcentuojama Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimuose, asmens teisės turi būti praktiškos ir efektyvios, o ne teorinės ir iliuzinės [27, p. 161]. (Tiesa, minėto Teismo praktika yra nukreipta negatyvioms teisėms ginti, nors yra ir išimčių [28, p. 855–874].) Europos visuomenės sąmonė ir kultūra krypsta ta linkme, kad fundamentines žmogaus juridines teises sudaro pilietinių, politinių, ekonominių ir socialinių teisių visuma, t. y. ne tik negatyviosios teisės (žmogaus teisių nedalumo principas). Akivaizdu, kad tokia vaiko teisė kaip tikro gerovės lygio arba išsilavinimo, būtino jo socialiam ateities gyvenimui, teisė kokybės požiūriu yra pozityvi; negana to, ši socialinė teisė Vakarų Europoje jau tapo konstituciniu principu ir joks minėto regiono visuomenės narys net nedrįstų tvirtinti, kad tai nėra teisė. Ši teisės materija (žmogaus teisių visuma) Europos Sąjungos valstybėse yra įgavusi ir išorinę formą – įtvirtinta Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje, priimtoje 2000 m. gruodžio 7 d. ir oficialiai įsigaliojusioje 2000 m. gruodžio 18 d. [29, p. 39–44].

Pabaigoje norėtusi pažymėti, kad socialinė valstybė, kurios paskirtis – užtikrinti realias žmogaus teises, neturi ir negali paneigti negatyvių teisių, t. y. turi išlikti teisine valstybe ir tuo požiūriu, kuriuo ji saugo klasikinio liberalizmo suformuotas vertybes. Kitaip tariant, šiuolaikinė demokratinė valstybė, savo paskirtį įgyvendindama socialinėmis funkcijomis, negali pamiršti savo „naktinio sargo“ funkcijų – priešingu atveju ji taptų prievartine, „stabdžių neturinčia“ jėga (čia labai svarbus nepriklausomo, tačiau ypač kvalifikuoto ir sąžiningo teismo vaidmuo).

Išvados

1. Klasikinis liberalizmas teisinei Vakarų bendrijos kultūrai „suteikė“ ne tik negatyvias žmogaus teises ir laisves (kaip teisės vertybinį pagrindą), bet ir teisinės valstybės supratimą. Pagal šią koncepciją ne tik valstybė ir jos institucijos yra įkurtos teisės pagrindu, bet jų galia taip pat yra suvaržyta teisės. Kitaip tariant, teisinė valstybė yra valstybė, turinti ribotas galias ir paklūstanti teisės reikalavimams.

2. Liberalių klasikų nuomone, tik tam ir reikalinga valstybė, kad užtikrintų negatyvią asmens laisvę ir negatyvias jo teises įsikišdama tik tuo atveju, kai vienas asmuo pažeidžia kito asmens individualios laisvės sritį („naktinio sargo“ funkcija).

3. Šiais laikais individas turi turėti ne tik formalias, „ore skrajojančias“, bet ir realias teises; kitaip tariant, turi būti išlaikytas visuotinai pripažintas teisinio tikrumo principas. Vadinasi, fundamentines žmogaus *juridines* teises sudaro ne tik negatyvios (pilietinės bei politinės) teisės, bet ir pozityvios (ekonominės ir socialinės) teisės, t. y. jų visų koegzistuojanti sistema.

4. Valstybė, kurios paskirtis – užtikrinti realias žmogaus teises (ypač socialines ir ekonomines), neturi ir negali paneigti negatyvių žmogaus teisių, t. y. turi išlikti teisine valstybe ir tuo aspektu, kuriuo ji saugo klasikinio liberalizmo suformuotas vertybes. Kitaip tariant, šiuolaikinė demokratinė valstybė, savo paskirtį įgyvendindama socialinėmis funkcijomis, negali pamiršti savo „naktinio sargo“ funkcijų.

LITERATŪRA

1. **Lamentowicz W.** Šių laikų valstybė. – Vilnius, 1998.
2. **Berman H. J.** Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. – Vilnius, 1999.
3. **Dunleavy P., O’Leary B.** Valstybės teorijos. Liberaliosios demokratijos politika. – Vilnius, 1999.
4. **Žilys J.** Konstitucinis teismas – teisinės ir istorinės prielaidos. – Vilnius, 2001.
5. **Spruogis E.** Pilietinių ir politinių bei ekonominių, socialinių ir kultūrinių asmens teisių santykis // Jurisprudencija. 2001. T. 21(13).
6. **Jokūbaitis A.** Liberalizmo tapatumo problema//Politologija. 1999. T. 1999/1 (13).
7. **Hellsten S.** Liberal reasoning and the unhappiness of liberal democracies / Philosophy and democracy. The foundations in philosophy of democratic values. – Vilnius, 1996.
8. **Vaišvila A.** Teisės teorija. – Vilnius, 2000.
9. **Weiler J. H. H.** The Constitution of Europe. „Do the new clothes have an emperor?“ and other essays on European integration. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
10. **Brewer-Carias A. R.** Judicial review in comparative law. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
11. **Stačiokas S.** Democracy and sovereignty (The Lithuanian experience) / Philosophy and democracy. The foundations in philosophy of democratic values. – Vilnius, 1996.
12. **Paine Th.** The rights of Man. J. M. Dent, London & Charles E. Tuttle Co., Rutland, Vermont, 1993.
13. **von Hayek F. A.** Taisyklės ir tvarka. Naujas liberalių teisingumo bei politinės ekonomijos principų išdėstymas // Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. – Vilnius, 1998.
14. **Алексеев С. С.** Теория права. Москва, 1994. С. 223.
15. **Dworkin R.** Law’s empire. – London: Fontana Press, 1991.
16. **Hart H. L. A.** Teisės samprata. – Vilnius, 1997.
17. **Fletcher G. P.** Basic concepts of legal thought. – New York: Oxford University Press, 1996.
18. **Jarašiūnas E.** Valstybės valdžios institucijų santykių problemos konstitucinėje justicijoje: daktaro disertacija: socialiniai mokslai, teisė (01 S). – Vilnius, 1999.
19. **Алексеев С. С.** Восхождение к праву. Поиски и решения. – Москва, 2001.
20. **Права человека / отв. ред. Е. А. Лукашева.** – Москва, 2001.
21. **Valančius V.** Teismo ir teisėjo nepriklausomumo principo įgyvendinimas: daktaro disertacija: socialiniai mokslai, teisė (01 S). – Vilnius, 2000.
22. **van Caenegem R. C.** An historical introduction to western constitutional law. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
23. **Dworkin R.** Taking rights seriously. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press,

- 1978.
24. **Locke J.** Two treatises of Government. – New York & London: Hafner publishing company, 1966.
 25. **Cappelletti M.** The Judicial process in comparative perspective. – Oxford: Clarendon press, 1989.
 26. **Vaišvila A.** Teisinė valstybė: nuo optimizmo iki realybės // Jurisprudencija. 2001. T. 19 (11).
 27. **Europaos** Žmogaus Teisių Teismo sprendimai. I dalis. – Vilnius, 2000.
 28. **The European** system for the protection of human rights // ed. by R. St. J. Macdonald, F. Matscher and H. Petzold. – Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff publishers, 1993.
 29. **Хартия** Европейского союза об основных правах. Комментарий / отв. ред. С. Ю. Кашкин. – Москва, 2001.

The Social Purpose of the Modern Democratic State

Doctoral Candidate Ernestas Spruogis

Law University of Lithuania

SUMMARY

The article discloses problems of the social purpose of the modern democratic state. It is emphasized there that the classical liberalism has granted not only negative human rights and freedoms (as the valuable foundation of the law), but also the conception of the state submitted to the rule of law for the Western legal culture; the purpose of such state is to guarantee the negative liberty of the man and his negative rights while making its intervention when one person violates the sphere of the liberty of the other person (the function of “night watchman”).

The author emphasizes, that an individual must have not only formal, but also real human rights nowadays; in other words, the universally recognized principle of legal certainty must be realized. Social and economical rights exactly help to achieve that reality. Social rights are closely related with the principle of public solidarity. The article expresses the idea that principle of negative liberty, principle of formal equality and principle of solidarity may coexist and must coexist. Thus, the system of fundamental legal human rights and freedoms consists of not only negative (civil and political) rights, but also of positive (social and economical) rights, i. e. the coexisting system of them. However, the modern state, which purpose is to guarantee the reality of human rights, cannot deny negative rights of a man, i. e. it must remain the state submitted to the rule of law. In other words, it must realize not only its social purpose, but also old functions of “night watchman”.

